

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Євген Причепій, Влада Анучіна, Яна Горобенко, Яна Дзюба

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЗНАКІВ ДОЛІ.

Частина II¹

Університет (продовження)

Планування кар'єри

В. А.: *Коли ви почали розмірковувати щодо кар'єрних перспектив? Які були варіанти?*

Є. П.: Перспективи перед нами відкрилися чудові. З 1956 року у вишах запровадили викладання діалектичного та історичного матеріалізму. До цього філософія як окремий предмет не викладалася. Доки ми вчилися, в інститутах і університетах ввели курси етики, естетики й наукового атеїзму. Годин багато, а дипломованих викладачів немає. Їх на республіку готували 15 осіб, а вищих навчальних закладів, якщо не помиляюсь, було понад 120.

Я більше був зайнятий навчанням, набуттям знань, ніж тим, де працюватиму. Тому, мабуть, протягом якогось часу не приділяв уваги працевлаштуванню. Здається, лише за 2 роки до випуску я дізнався про перспективу викладацької роботи.

Отже, перед нами розкрилися широкі двері. Щоправда, була одна «заковика»: викладач мав бути членом КПРС. А в нас 5 із 15 були комсомольці. Декан, починаючи з третього курсу, заходив і нагадував: «Філософи, коли ви вступите в партію? Врахуйте, що на роботу у виші беруть тільки комуністів». Я тягнув аж до п'ятого курсу, а на п'ятому став кандидатом у члени партії, що надавало мені можливість викладацької роботи. У нас тільки психолог Олександр Ткаченко обійшов цю процедуру. Вона для психологів не була обов'язковою. До речі, якщо нас «тягнули» в партію, то років через 10 студенти-філософи стояли туди чергою. Це був один з показників відмінності хрущовської Відлиги від брежневського часу. Ми були значно критичніше налаштовані щодо радянської дійсності. При розподілі Міністерство освіти надало нам досить широкий вибір, усі потрапили до вишів.

Я. Д.: *Хотілося б уточнити щодо вибору вами подальших кроків після завершення університету. Піти працювати викладачем – це була єдина можлива опція?*

© Є. Причепій, В. Анучіна, Я. Горобенко, Я. Дзюба, 2022

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми «Українська філософія 60–80-х років ХХ століття». Після першого згадування імена учасників інтерв'ю позначаються скороченнями: Є. П. – Євген Причепій, В. А. – Влада Анучіна, Я. Г. – Яна Горобенко, Я. Д. – Яна Дзюба. Першу частину див.: [Причепій et al. 2022]. – *Прим. ред.*

Є. П.: Працевлаштування після закінчення вишу було напівпримусове. Тоді діяла норма, за якою випускник вишу мусив два роки відпрацювати за направленням міністерства. Дівчатам могли давати вільний диплом, якщо вони були заміжні, а їхні чоловіки були влаштовані на роботу в іншому місці. Тоді вони влаштовувалися самі. Для нас робота викладача була єдиним варіантом і ми всі її прагнули. Тоді не було консультантів партій і тому подібних фахів, за якими могли би працювати філософи.

В. А.: *Впадає в око, що Постанова від 18.06.1956 запроваджувала нові предмети вже з вересня 1956-го! Раніше викладали марксизм-ленінізм за «Коротким курсом історії ВКП(б)», а після ХХ з'їзду сліди «культу особи» Сталіна треба було прибрати з життя якнайшвидше. Це було непросто, мабуть: організувати протягом 73 днів викладання трьох курсів (політекономія, діамат-істмат, історія КПРС) замість одного! Це стосується й підготовки нових програм, і пошуку великої кількості фахівців. Щоправда, і Вілен Горський (випуск 1954-го), і Ганна Горак (випуск 1955-го) свідчать, що їх не знали, як працевлаштувати (зокрема, на курсі Горак вчилася під сотню студентів²). А після ХХ з'їзду ситуація змінилася, хоч і не одразу. Ваші слова підтверджують це моє припущення. Ви сказали, що був дуже великий попит на викладачів, тобто влаштуватися у виш було доволі просто. Отже, не було великого конкурсу? Варто було лише надати свій диплом, показати партквиток і можна було влаштуватися на роботу, правильно?*

² Див.: [Горак 2009: 16]. Горський згадує, що на його паралелі навчалося близько 40 осіб [Чайка 2014: 113]. Він теж відзначає проблеми з працевлаштуванням: майже всі студенти його курсу були безпартійними, а таких не брали ні у філософську аспірантуру, ні викладачами. Тому всіх терміново на 4 курсі, тобто в 1952–1953 роках, почали пере kwalіфікувати в історики [ibid.: 126]. Згідно з Горак, про скорочення викладання суспільних наук у ВНЗ стало відомо, коли вона розпочала навчатися на 5 курсі [Горак 2009: 32], отже восени 1954-го.

Т.ч., смерть Сталіна (5.03.1953) не змінила тенденції до виправлення прорахунків п'ятирічної давнини в плануванні. Курси 1954 і 1955 рр. випуску дали щонайменше 120 фахівців, але більшість із них професійними філософами тоді стати не могли! Петро Йолон у спогадах про Мирослава Поповича зазначає, що на той час (Попович закінчив філософський 1953 року) «професійні філософи й логіки були незапитувані в державі» [Йолон 2012: 28]. У 1955 році окремий філософський факультет, так і не вбудований по-справжньому в освітню систему за неповних 12 років після відновлення, довелося перетворити на відділення нового історико-філософського факультету. Горський називає це «соломоновим рішенням», зважаючи на явну помилку освітнього планування [Чайка 2014: 120]. У рік вступу п. Євгена, у 1958-му, на філософське відділення, що починало свій третій рік існування в новому статусі, уже приймали тільки 15 осіб.

Але ж іще влітку 1956-го, за два роки (!) до того, було ухвалено згадану в інтерв'ю постанову про запровадження окремого курсу філософії у вишах із вересня того ж таки 1956-го! За неповних три місяці у вишах треба було скасувати один предмет і запровадити три нових, значно більш спеціалізованих! Зрозуміло, що достатньої кількості профільних викладачів тоді просто не було! То якою логікою пояснити подальший низький набір? Здається, дефіцит кадрів зменшенням набору студентів можна було тільки посилити. Саме тому кадровий дефіцит був доволі гострим і після 1963-го, коли п. Євген закінчив університет. Розпочавши нову політику, влада водночас, за інерцією, продовжувала на практиці стару. Це є доволі промовистою характеристикою якості тодішнього політичного менеджменту.

Що ж, кадрову політику в галузі філософської освіти цього періоду важко назвати послідовною і продуманою. Великі політичні зміни, викликані смертю Сталіна, вочевидь призвели до неабиякого сум'яття. Хоча відносно великий набір у 1949-му і в 1950-му (тобто в цілком ще пізньосталінські роки) безпартійних студентів, позбавлених викладацької перспективи, теж вражає елементарною нездатністю передбачати наслідки. Або йшлося про якийсь політичний задум, що так і не був доведений до кінця, або про елементарну бездумність. – *Прим. ред.*

Є. П.: Брак викладачів філософії мав місце ще кілька років після мого випуску. Влада намагалася якимось чином заповнити цей вакуум. Тому бувало й таке, що роботу викладача отримували особи, що за своїм рівнем не надто відповідали їй. Її іноді отримували звільнені з армії політпрацівники, які мали хоч якусь вищу освіту. Зокрема, у Горлівському педінституті іноземних мов, де я працював після закінчення університету, філософію викладав колишній політрук. Тому вакансії поступово заповнювалися, так чи інакше. Але ми ще застали такий період, коли всі мої однокурсники отримали роботу викладачів у вишах.

Розподіл студентів здійснювало Міністерство освіти. Тільки через два роки роботи можна було переходити в інший виш. Щоправда, міністерство зазвичай узгоджувало місце роботи й бажання випускника. Якщо ж комусь не подобалося місце роботи, то була можливість відмовитись. У законі про розподіл значилося, що виш має надати житло, а оскільки жоден виш зразу не міг це зробити, то можна було отримати відкріплення (тобто вільний диплом), спираючись на закон. З вільним дипломом можна було знайти місце в іншому виші. Конкурсів тоді ще не було.

Мене розподілили в Кам'янець-Подільський, а мого товариша, Івана Юришинця, в Горлівку. Він був із Західної України, не близький світ від Горлівки. Тож він попросив мене помінятися направленнями, що ми, знову пішовши до Міністерства, і зробили. Після того, відвідавши його в Кам'янці-Подільському, я навіть трішки пошкодував про своє рішення, бо Кам'янець – дуже гарна місцина, а Горлівка – звичайне промислове шахтарське містечко.

Однокурсники

Я. Г.: *Поговоримо докладніше про ваших однокурсників. У своїх спогадах про Івана Юришинця ви казали про 8-9 осіб, які «постійно обмінювались інформацією»³, отже, можемо припустити, що це було коло ваших товаришів-однодумців. Кого б ви віднесли до найвидатніших серед ваших однолітків-однокурсників? А також – серед трохи молодших і трохи старших?*

Є. П.: На нашому курсі я виділив би Сашка Ткаченка, вчився на відмінно й досить рівно. Добре вчилися Василь Задворний, колишній льотчик, комісований з армії за станом здоров'я, моральний стрижень нашої групи, Анатолій Савченко, Анатолій Трубенко, Володимир Рижко, Іван Юришинець. Рижко і Ткаченко стали докторами і професорами, решта кандидатами. В останній рік у нас на курсі навчалося десь 18 чи 19 студентів. З них близько 14 захистилися, стали кандидатами, а 3 – докторами. З цього можна зробити висновок, що відбір при вступі був доволі суворим, адже більшість із нас досить успішно реалізувалася.

Серед студентів старших курсів, з якими мені довелося контактувати, мабуть, найвидатнішим був Василь Лісовий. Щоправда, з ним ми ближче зійшлися вже в аспірантурі й тоді я зрозумів, що це неординарна особистість. На жаль, роки, проведені в неволі, не дозволили йому в повній мірі реалізуватися.

Також Олександр Погорілий був дуже талановитий, подавав великі надії. Він став професором, але, на мій погляд, міг зробити значно більше, ніж встиг.

Окрім цього, варто згадати низку інших: користувався авторитетом серед студентів Анатолій Артюх, на два курси старший від нас, на нього покладали великі надії. На жаль, він помер, здається, у 1968 році, коли я навчався в аспірантурі. Користувався

³ Див.: [Причепій 2015: 13]. – Прим. ред.

авторитетом Федір Канак. Він утілював мою мрію – відвідував заняття на фізичному факультеті й досліджував філософські проблеми фізики.

Моїм кумиром у студентські роки був Михайло Булатов. Він був на три курси старшим від мене. Справжній філософ. Розважлива мова, у судженнях кожне поняття на своєму місці. Пізніше, коли став дослідником, написав капітальні праці. Він навіть відзначався певною непрактичністю, яка, за ідеєю, має бути притаманна справжньому філософу. На жаль, у творчості він до певної міри повторив Шинкарука. Зайнятися б йому сучасною зарубіжною філософією, і ми мали б недругорядного мислителя. Шкода, що такий потужний розум був спрямований в догматичне річище.

В. А.: *За згадками колег і учнів, Олександр Погорілий був вельми непересічною по-статтю. Вадим Скуратівський у своїх спогадах про нього зазначає, що Погорілий був аспірантом Піама Гайдено, під керівництвом якої писав кандидатську дисертацію про Мартина Гайдетера. Також Скуратівський пише, що стаття Погорілого в московському журналі «Філософські науки» «з'явилася за ініціативою незабутнього П. В. Копніна, який одразу ж чи не першим оцінив розумову кмітливість початківця»⁴. Також нам відомо, що Олександр Іванович був одним із найвідоміших знавців німецькомовної філософії «від Гегеля аж до Франкфуртської школи», займався культурологічними питаннями, соціологією. Що ви могли б розповісти про цю людину? Як стосунки з ним мали? Можливо, були задіяні в якихось спільних ініціативах з дослідження німецької філософії?*

Є. П.: Олександр Іванович Погорілий дійсно був досить талановитою людиною, він вчився на курс раніше від нашого, тобто вступив до університету в 1957 році. Я вже розповідав, що свого часу (ідеться приблизно про 1959 чи 1960 рік), на повсюдній хвилі нігілістичного ставлення до філософії, він вирішив вивчати астрономію й на рік перевівся на фізичний факультет, де кафедрі астрономії очолював Сергій Всехсвятський, відомий вчений. Після цього Олександр Іванович повернувся на філософський факультет, де протягом певного часу навчався з нами, поки не доскладав те, що пропустив. Згодом повернувся на свій курс.

Гайдено не була його офіційним науковим керівником, просто він досить часто бував у Москві та плідно контактував із нею та з її чоловіком, Юрієм Давидовим. Він розповідав мені про ідейні настрої, що панували в середовищі московської інтелігенції. Сашко був широко ерудованим, знав німецьку мову. Він працював над проблемами сучасної німецької філософії, як і, почасти, Вадим Скуратівський.

Я теж цікавився ідеями Франкфуртської школи. Особливо доробком Маркузе, Адорно. Чому саме їхнім? Бо Франкфуртська школа – це був неомарксизм, фактично продовження ідей Лукача, який намагався поєднати ідеї Маркса і Вебера. Унаслідок цього з'являлися цікаві синтези, які дозволяли радянським філософам виходити за межі офіційного марксизму. Неомарксизм був досить популярним серед певного кола українських філософів. Зокрема, Василь Лісовий також переймався цими ідеями. З одного боку, йшлося про критику сучасного буржуазного суспільства, з іншого ж – і про критику бюрократизованого соціалістичного ладу. Тобто неомарксизм показував, що державний соціалізм у СРСР – та ж сфера відчуження людини, її свободи. Ці ідеї здавалися нам досить привабливими.

Олександр Іванович був ще й дуже вправним викладачем. У нього мова лилася вільно, він любив посилатися на приклади, узагалі, був начитаний, коли йшлося про

⁴ Див.: [Скуратівський 2006: 5]. – *Прим. ред.*

художню літературу, любив поезію, цікавився мистецтвом, захоплювався Мікалоюсом Чюрльонісом. Був людиною широкого світоглядного діапазону.

В. А.: *А де він викладав?*

С. П.: Здається, одразу ж після закінчення аспірантури він пішов працювати до Євгена Жарікова, учня Копніна, завідувача кафедрою філософії Інституту інженерів цивільної авіації. Звідки його взяли інструктором в ідеологічний відділ ЦК КПУ. На відміну від інших колег, які, потрапивши «туди», одразу набирали відповідної пози, Сашко залишався таким, яким був раніше. Під час арешту в Лісового знайшли багато фотографій, які свідчили, що вони з Погорілим дружили сім'ями. Після цього Сашу тихенько прибрали з ЦК. Далі він працював в Інституті підготовки кадрів культури (у Печерській лаврі), викладав в університеті Шевченка й у Києво-Могилянській Академії. Ми дружили досить близько. Я був опонентом на захисті його кандидатської дисертації. На жаль, він не повністю реалізувався. Рано померла дружина, інші обставини, про які не будемо говорити, зламали його.

Я. Г.: *До речі, чи могли б ви, принагідно до сказаного про Погорілого, згадати ще когось із українських дослідників філософського доробку Мартина Гайдегера в радянські часи?*

С. П.: Мабуть першим з українських філософів, хто досліджував Гайдегера, був Ігор Бичко. Однак він не аналізував його системно, за творами. Це був загальний аналіз ідей одразу кількох мислителів, що належали до течії екзистенціалізму. Більше я імен не пригадую.

В. А.: *Наступне наше запитання стосуватиметься Олександра Ткаченка, видатного українського дослідника в царині психології. Загальнодоступною є інформація лише про його навчання й фахову діяльність, проте дуже мало даних про його особистість і життєвий шлях. Отже, що ви могли би згадати про Ткаченка? Він вступив на філософське відділення в тому ж році, що й ви.*

С. П.: Ми із Сашею Ткаченком були й однокурсниками, і дуже близькими друзями. Справа в тому, що ми однолітки, і це нас якось об'єднало в середовищі старших однокурсників. Я не пригадую точно, чи сиділи ми на одній студентській лаві, може й так. До філармонії ходили разом, до бібліотеки також. Причому Ткаченко був більш активним у плані мистецьких заходів. Він родом із Запоріжжя. Протягом певного часу ми жили в одній кімнаті гуртожитку, що зараз знаходиться на проспекті Лобановського. Олександр твердо стояв на позиціях українізму. Читав і поширював «Неопалиму купину» Сергія Плачинди. Любив гру в шахи. Мав перший розряд. Коли почалася спеціалізація, він одразу вибрав психологію.

У роки аспірантури ми також тісно контактували. Я працював над феноменологічною проблематикою, а вона, як ви напевно знаєте, досить тісно пов'язана із психологією. Гусерль фактично вийшов із психології. Тому ми досить часто обговорювали проблеми свідомості. Проте наші погляди помітно відрізнялися. Концепція свідомості Гусерля базувалася на інтенціональності й переживанні часу, які є найбільш фундаментальними принципами, тоді як Сашко сприймав свідомість у руслі суспільно-практичної діяльності, як відтворення форм практики. Це концепція відомого радянського психолога Льва Виготського. Працювали також разом, зустрічалися навіть у Москві в бібліотеках, адже в Україні було дуже мало потрібних книг.

Досить старанний, у роботі систематичний, любив футбол. Під час аспірантури в неділю до обіду ми з ним, із Сашком Погорілим та з іншими хлопцями ганяли м'яч до

знемоги в Голосіївському лісі. Олександр також переймався ідеями, близькими до лівого неомарксизму. Повторю ще раз, він душею вболівав за Україну, був твердо безпартійний. Стояв осторонь політики: скільки його не тягнули в партію, він не піддався на жодні вмовляння. Більшість із нас на 5 курсі, я в тому числі, вступили в партію, бо якщо психологію можна було ще викладати безпартійному, то філософію – ні. Людина, яка не мала партійного квитка в кишені, викладати не могла. Нам це пояснювали так: філософія є партійною наукою, вона захищає інтереси робітничого класу й ти, як викладач філософії, маєш бути комуністом. На жаль, доля Саші складалася трагічно, він захворів і рано (у 46 років) пішов із життя. Він мав дуже гарні перспективи, першим з нашого курсу захистив докторську дисертацію.

Я. Г.: *Ви зазначили, що Ткаченко був вашим однолітком. Як він зміг вступити до університету без стажу?*

Є. П.: Сашко мав два роки стажу. Чому я, так би мовити, із запізненням закінчив школу? Справа в тому, що я народився в жовтні, тож пішов у школу на рік пізніше. І ще один рік, після сьомого класу, пропустив через хворобу. Таким чином вийшло, що я на два роки пізніше закінчив школу, ніж мав би. Ткаченко працював кіномеханіком до вступу в університет і, здається, ще десь. До речі, він вступив на історичне відділення, проте так трапилося, що один зі студентів філософського відділення пішов до істориків, а Ткаченко виявив бажання перейти на філософію. На історичне відділення дещо легше було вступити, бо там приймали, як я вже казав, 75 осіб, і від них не так суворо вимагали стаж, порівняно з філософами.

В. А.: *Можна було перейти з історичного на філософське відділення?*

Є. П.: Якщо один студент перейшов до істориків, то з їхнього відділення одного студента переводили до нас. Крім Олександра Ткаченка, так вчинив і Анатолій Трубенко, який зараз працює на кафедрі філософії Академії наук. Він здійснив «рокіровку» із сином генерала, який не виніс напруги навчання на філософському. На факультеті можна було переходити з одного фаху на інший.

Я. Д.: *Щодо вас і ваших друзів. Ганна Горак, що саме стала аспіранткою і вела семінари з історичного матеріалізму, добре запам'ятала і ваш курс, і ваше, так би мовити, «угруповання». Зокрема, вона пише у своїх мемуарах: «Серед студентів особливо запам'яталися Сашко Ткаченко – вічно з усім незгодний, пізніше психолог, який трагічно завершив своє життя, Євген Причепій, Толя Савченко та Толя Трубенко. Боялася їх, як будь-яка молода викладачка, смертельно, ну, а вони не проти були кепкувати. Дошкулляли мені нескінченними питаннями й особливо щодо праці Енгельса “Походження сім'ї, приватної власності та держави”, ніяк не приймали енгельсівських ознак держави, підозрюю, що просто виварювали з мене воду»⁵. Наскільки характерною була такого роду іронічна критичність для студентів тих часів? Чи доходила вона до публічних демаршів, відмови слухати чийсь курси?*

Є. П.: На жаль, заняття з Ганною Іванівною я пам'ятаю погано. А про те, що ми були дуже критично налаштовані, особливо проти таких дисциплін, як історичний матеріалізм, годі й говорити. Я взагалі не відвідував лекції професора Федоренка, за що поплатився – на державному іспиті з філософії він за питання з істмату поставив мені трійку. З двох інших питань отримав «відмінно», але червоний диплом пролетів. Шинкарук, якого зустрів наступного дня, підтримав: «Не хвилюйся, він мене свого часу також “зрізав”».

⁵ Див.: [Горак 2009: 25]. – Прим. ред.

Не думаю, що йшлося про те, щоб «варити воду з викладача», ми просто були незадоволені науковим рівнем викладання самих дисциплін. Адже матеріал, який нам викладали, мало відрізнявся від передовиць газети «Правда». Що стосується критичності, то вона певною мірою залежала від групи. У нашій була «критична маса» студентів, чутливих до того, є жива думка в словах викладача, чи нема. Той же історичний матеріалізм від Костянтина Ткаченка ми слухали з цікавістю, бо сам викладач був критично налаштований.

В. А.: *Напевно, одним із найбільш публічних ваших знайомих є Вадим Скуратівський, український мистецтвознавець, історик, літературознавець, публіцист. Філолог за освітою, ще в молоді роки захистив кандидатську дисертацію під назвою «Мистецькі проблеми в німецькому романі ХХ ст.» Розкажіть, будь ласка, про обставини вашого знайомства з цією людиною. Якими були ваші основні «точки перетину»: любов до мистецтва, до німецькомовної гуманітаристики...?*

С. П.: Не сказав би, що я з Вадимом був так само близьким, як із Погорілим, Лісовим чи Ткаченком. Справа в тому, що з ним ми зустрілися вже під час аспірантури, у більш дорослому віці, і наші взаємини були більш професійними. Він активно контактував із Погорілим. У них обмін інформацією і спілкування виходили за рамки філософії. Їх цікавили, зокрема, і загальні літературознавчі теми. Натомість я літературознавством менше цікавився. Завдяки Погорілому я й познайомився з Вадимом. Він є досить цікавою людиною, як інтелектуалові, я не знаю йому рівних. Погорілий говорив, що немає книги гуманітарного напрямку, яку Скуратівський не прочитав би. Складалося враження, що він сидів у бібліотеці зранку й до найпізнішого часу. Перед ним завжди була купа журналів, і все він читав, про все знав, причому не тільки те, що стосувалося його конкретної проблематики, а й зовсім різні проблеми. З ним було цікаво спілкуватися, бо він самостійно вишукував інформацію з усіх джерел. Це зараз ми можемо за допомогою інтернету знайти те, що нам потрібно. А Вадим сам гори літератури перевертав, і розповідав, де і які цікаві проблеми знаходив.

Скуратівський добре знав праці Лукача, бо той відомий не тільки як філософ, але і як літературознавець, мистецтвознавець. Тому на ці теми ми спілкувалися. Проте ми не так часто контактували віч-на-віч, зазвичай це спілкування відбувалося в колі знайомих: Погорілий, Лісовий, Скуратівський і я. Наші розмови відбувалися в академічній бібліотеці, що поруч із Червоним корпусом. Там на перервах збиралася група людей і бувало по півгодини проводила дискусії, обмін думками. Скажу вам, що ці розмови іноді давали більше, ніж просто сидіння над книгою. Із Вадимом я і зараз іноді зустрічаюся. Ми працюємо в одній установі – Національній академії мистецтв України, щоправда в різних інститутах.

Я. Д.: *Звісно, у цьому блоці питань не можемо оминати увагою Анатолія Лоя, вашого доброго товариша, колишнього завідувача кафедрою теоретичної і практичної філософії на філософському факультеті КНУ. Михайло Мінаков, учень Лоя, у своїй докторській дисертації з еволюції поняття досвіду в західній філософії ХІХ-ХХ століть неодноразово згадує вас із паном Анатолієм у спільному контексті дослідження німецького ідеалізму. Отже, розкажіть, будь ласка, про ваші стосунки з паном Анатолієм. Де і за яких обставин ви познайомилися? Чи товаришуєте зараз?*

С. П.: Ми познайомилися з Анатолієм Миколайовичем ще коли він працював у Інституті філософії. Деякий час разом працювали на кафедрі філософії Академії наук України, а після – у Вищій партійній школі, куди він перейшов дещо раніше. Окрім цього, ще якийсь час я читав курс із феноменології в університеті, на кафедрі Анатолія

Миколайовича. За його ініціативи було утворене Феноменологічне товариство, офіційним керівником якого я значився. Про професора Лоя я можу сказати, що це один із небагатьох філософів, якому не довелося «перебудовуватись» у часи «Перебудови». Його світогляд був сформований в душі сучасних західних філософських ідей. Його праці, написані в часи панування марксизму, зберегли й сьогодні свою наукову цінність, відкидаючи, звичайно, поклони в бік марксизму, які ми традиційно мали робити.

Він – козак із Полтавщини, вільний духом, дуже талановита людина у філософії, вільно читає німецькою, неординарно мислить. Відвертий, чесний, доброзичливий. Я був присутній на лекціях Анатолія Миколайовича; вони дуже глибокі, змістовні, йому властиве оригінальне бачення проблеми. Студентам імпонували його дотепи (дуже рідкісна властивість лекторів) і доброзичливий гумор. Я захоплювався його вмінням гарно підбирати слова. Цією властивістю обдаровні не багато з філософів, спостерігав її у Шинкарука й Булатова.

Мабуть, це перша людина на філософському, що започаткувала контакти з німецькими мислителями, наприклад, із Гансом Маєром. Анатолій Миколайович організував видання й переклад з німецької (я редагував цей переклад) актуального для нас посібника «Класики політичної думки» (2002), що містив аналіз політичних вчень філософів від Платона до Макса Вебера. Ця праця багато в чому збагачувала наш тодішній світогляд, враховуючи, що у філософії на той час у нас фактично ще панував марксизм. Тільки пізніше почалося певне переосмислення і переструктурування тих поглядів. Тож Анатолій Миколайович багато зробив, щоби переосмислити панівну філософську традицію й вивести українську філософію на європейський рівень.

Кафедра, яку він створив, є зразковою; вона певною мірою наближається до тієї кафедри, яка була в Київському університеті ще до революції. Правду кажучи, ми зараз більше відірвані від європейської філософської традиції, ніж дореволюційна філософія свого часу, але кафедра Лоя зробила значний крок для подолання цього відриву. Він не лише налагодив контакти з німецькими філософами, але й запровадив дослідження проблем, які панують у західній філософії. У цьому плані Анатолій Миколайович зробив великий внесок. Я навіть шкодую, що він пішов на пенсію так рано. Але для нього це було принципово. На Заході після певного віку вчений іде на пенсію, так само вчинив і він.

Ми з ним підтримуємо тісний зв'язок, часто спілкуємося телефоном. Раніше зустрічалися раз на місяць у кав'ярнях на Подолі, але, на жаль, цій традиції завадила пандемія. Анатолій Лой і Віталій Лях з Інституту філософії – мої давні друзі, спілкування з якими дає насолоду в моєму вже немолодому віці. Зараз Анатолій Миколайович закінчує працю про Гегеля, що має вийти скоро, не пригадую тільки, в якому видавництві. У нього своєрідне тлумачення Гегеля, нетрадиційне, тому я думаю, ми ще побачимо нове обличчя Анатолія Миколайовича. Повторюся: таких людей у нашій філософії небагато, на жаль.

Я. Г.: *Ще однією людиною, про стосунки з якою нам було би цікаво дізнатися, є Володимир Рижко. Нам відомо, що він – чинний директор Центру гуманітарної освіти НАН України, а ви довгий час були співробітником цієї інституції.*

Є. П.: Про Володимира Антоновича я можу дуже багато говорити, бо ми з ним навчалися на одному курсі, а на 1-2 і 5 курсах жили в одній кімнаті (на 3 і 4 курсах, я вже сказав, нас селили з іноземцями). І Володимир Антонович, й Іван Юришинець опікувалися мною, як старші брати – молодшим. За що я їм щиро вдячний. Вони допомагали мені в облаштуванні побуту, утримували від соціально гострих запитань до

викладачів (а я був схильний до таких запитань). Іншими словами, допомогли мені нормально завершити навчання в університеті.

Володимир Антонович вступив на філософське відділення після військової служби. Служив він десь під Мурманськом. Сам із Волині, але сім'я переїхала, ніби, спочатку до Дніпропетровська (нині Дніпро), а звідти знову повернулася на Волинь. Людина він за характером доброзичлива, м'яка, у роботі наполеглива й добросовісна. Для мене він був міцною опорою, товаришем, на якого можна покластися.

Він захистив кандидатську й докторську з логіки. Досліджував роль ідеї в синтезі теоретичного знання. Володимир Антонович досить умілий адміністратор, про що свідчить його тривале, понад 25 років, директорство в ЦГУ НАН. Ми працювали разом у цій установі (яка тоді називалася Кафедрою філософії НАН) років 12, здається. Тож контактували досить близько. Володимир Антонович – людина неконфліктна, дуже доброзичлива, я б навіть сказав, гуманна.

В. А.: *Також хотілось би з'ясувати, де й за яких умов ви познайомилися з відомим українським економістом і громадським діячем Веніаміном Сікорою, одним зі співзасновників Народного руху України? Що пов'язувало пана Веніаміна з київською філософською спільнотою? Чи можна назвати Сікору одним із тих, хто найпотужніше вплинув на становлення ваших особистих громадянських і патріотичних поглядів?*

С. П.: Із Веніаміном Сікорою я познайомився під час навчання в аспірантурі. Ми жили на вулиці Кудрі (нині Маккейна), у тодішньому гуртожитку №3 університету.

Веня був суспільно активною людиною, легко знаходив контакти. Коли він дізнався, що я філософ, займаюся сучасною зарубіжною філософією та знаю трохи іноземні мови, то ми одразу стали друзями, бо в іноземних мовах він розумівся добре і знав їх кілька. Він був із Західної України, а з людьми з Галичини я завжди легко встановлював контакти. Можливо, тому, що я з Поділля, яке межує з Галичиною? Іван Франко за духом мені чи не ближчий за Шевченка. Опора на працю й розум – це моє кредо. У Шевченка домінує чуттєвість, талант, порив.

Ми дуже швидко зійшлися, оскільки я, якщо й не був ярим націоналістом, то завжди був свідомим українцем, національно орієнтованою людиною. Іще в період навчання в університеті, якщо викладач запитував нас (таке також бувало!), якою мовою читати курс: українською чи російською, я і ще кілька студентів дуже голосно кричали, щоб читав українською. Ця проукраїнська орієнтація (а Веніамін і в ті часи розмовляв тільки українською мовою, що траплялося дуже й дуже рідко) одразу поєднала нас із Сікорою. Він був дуже ерудованою людиною, читав багато й не тільки економічну, а й філософську літературу. Веня також добре знав неомарксистів та інші течії, близькі до марксизму. Критика цих течій дозволяла йому користуватися певною підтримкою влади. Він навіть у той час контактував із зарубіжними вченими, брав участь у міжнародних конгресах тощо.

Сікора вмів маневрувати на межі офіційного й неофіційного марксизму. Це дозволяло йому критикувати буржуазне суспільство й водночас бути на передньому краї сучасної філософської та економічної думки. Справа в тому, що офіційна ідеологія не дуже розбиралася, де закінчується неомарксизм, а де починається марксизм. Іноді ідеї неомарксизму можна було «протягувати» як марксистські. Сікора був лабільний та вмів згладжувати гострі кути.

Щойно трапилася можливість, коли тільки почалася Перебудова, він одразу активно включився в цей процес, став одним із перших рухівців. Велике враження на громадсь-

кість справили його дискусії на телебаченні з Леонідом Кравчуком, тодішнім секретарем ЦК КПУ з ідеології. Його дошкульні аргументи стали внеском у формування національної свідомості. Ми з ним підтримували контакти весь час, і, напевно, з його ініціативи (чи когось іншого?) мене запросили взяти участь у першому З'їзді української інтелігенції, в якому він брав активну участь. На жаль, у марноті життя не завжди знаходився час, щоби посидіти за чашкою кави, душевно поговорити. Іноді дороги перетинались, ми обмінювалися думками про хвилюючі суспільні події. Шкода, що він рано пішов на пенсію, а потім і з життя.

Хочу ще зазначити, що Веніамін часто підштовхував мене до виступів на телебаченні, до участі в дискусіях у пресі, тобто до переключення на політичні проблеми. Я ж звик до студентської аудиторії, переключитися з неї на публічну сферу ніби й не складно, але мені не вдалося подолати цей бар'єр.

Сікора був неординарною особистістю. Я поділяю людей на дві категорії. Для одних за соціальними актами стоять інституції, для інших – люди. До прикладу, із ЦК (чи з Офісу Президента) подзвонили і вимагають певної дії. Для одних ЦК (Офіс Президента) – священна корова і дзвоник звідти сприймається як щось обов'язкове до виконання. Для інших у ЦК (Офісі Президента) працюють люди, з якими можна говорити, дискутувати й, за можливості, добиватися скасування їхніх рішень. Копнін і Сікора для мене є прикладом саме таких людей, для яких інституції не були священними коровами. Це вміння маневрувати, говорити з людьми, шукати компроміси й у такий спосіб добиватися бажаного рішення, на жаль, було властиве небагатьом людям із тих, кого я знав.

Викладачі

Я. Д.: *Анатолій Лой у своєму інтерв'ю для нашого Товариства зазначав, що ви були аспірантом Володимира Шинкарука⁶. Отже, ми хотіли би трохи детальніше з'ясувати, якими були ваші стосунки з таким авторитетним науковим керівником?*

Є. П.: Володимир Іларіонович читав у нас, здається, три чи чотири курси. Фактично, він сформував нас як філософів. Я би сказав, що в нього був догматизований підхід, він не виходив за рамки марксизму. Проте класичну німецьку філософію, особливо Канта, Гегеля та попередню філософію, він викладав чудово. Володимир Шинкарук навчив нас любити філософію. Він нав'язав нам думку, що філософія варта того, щоб нею займатися. Коли нам читали діалектичний та історичний матеріалізм, ми не відчували глибини філософських проблем. А коли викладав Шинкарук, відчувалося, що це фах, що це глибоке знання. Велике значення у формуванні нас як філософів посіли курсові роботи. На 3 чи 4 курсі я писав під керівництвом Шинкарука роботу про проблему суб'єкта і об'єкта у філософії Гегеля. Таким чином, уже на той момент з Володимиром Іларіоновичем я досить успішно контактував.

Я. Г.: *А Павло Копнін? Ви зазначали, що Копнін був вашим викладачем і запам'ятався вільністю, розкутістю й широтою мислення. Розкажіть, будь ласка, докладніше, про той курс(и), який він вам читав, про обставини вашого знайомства.*

Є. П.: Копнін читав у нас курс з теорії пізнання. Оратором він був гарним, його мова була досить виразною, думки аргументовані. Його завжди оточував «почет» аспірантів, які приходили, слухали лекції. І в цілому відчувалося, що це неординарна

⁶ Див.: [Лой 2021: 171]. – Прим. ред.

особистість. Пам'ятаю, я ніяк не міг зрозуміти його аргументи стосовно того, що практика, особливо експеримент, є доведенням істини. Я тричі його перепитував. На той момент на нашому курсі було тільки 15 осіб; і це, фактично, з одного боку – лекція, а з іншого – проста розмова. Ми могли вільно ставити питання впродовж такої лекції. Так от, я декілька разів перепитав його, бо мені було неочевидно, як якийсь твердження можна закласти в практику й на практиці отримати відповідь, чи є це твердження істинним. На наступній лекції, на якій я не був присутнім, Копнін про мене сказав: «Этот парень должен быть философом». Йому, отже, імпонувало те, що студент не приймає на віру якийсь твердження, а намагається досягнути його з очевидністю.

Як вже зазначав раніше, він боровся не тільки з ретроgrадами, якими в нас були тоді філософи, що працювали в Інституті підвищення кваліфікації. Там була стара професура, навіть ті, хто пройшов через т.зв. Іститут марксизму-ленінізму в Москві. Одне слово, ті, хто обстоював суто ленінські принципи, несумісні з виходом на такі межі філософії, звідки проблеми науки виглядали би більш сучасно. Цікаво, що Копнін мав велику популярність також серед учених. У наукових колах Києва було поширене досить скептичне ставлення до філософії. Та коли на кількох конференціях Копнін досить аргументовано й із неабияким гумором посадив кількох опонентів, як кажуть, у калюжу з певних питань загальнофілософського спрямування, авторитет філософії навіть серед учених-природничиків значно зріс.

Копнін зробив істотний внесок у радянську філософію. До нього в теорії пізнання фактично розглядалися тільки проблеми на кшталт: чуттєве і раціональне, знання і практика, суспільний характер пізнання тощо. Копнін же спрямував теорію пізнання (гносеологію) до актуальних проблем сучасної науки. Він висунув такі проблеми: що таке факт, експеримент, моделювання, проблема, гіпотеза, ідея, наука, теорія. Тобто він поставив ті питання, над якими працювала сучасна йому західна філософія. І хоча він давав інтерпретацію цих проблем у річищі марксистської філософії, його підхід зумовив сплеск філософської активності в Києві. З'явилася ціла плеяда філософів, які почали генерувати оригінальні ідеї. Це Мирослав Попович, Петро Йолон, Вадим Іванов, частково Олександр Яценко. У цьому, я вважаю, і полягала велика заслуга Копніна. До речі, я працював із ним протягом трьох років, будучи старостою філософського гуртка, яким керував Копнін. Відзначу, що заняття гуртка були цікавими. Запам'ятались дискусії про передачу думок на відстані та ін. Тож я контактував із ним досить близько.

Я. Д.: *Якими у ваших спогадах залишилися особисті стосунки Шинкарука і Копніна? Звісно, ви не могли бути свідком усіх подій, але вам могли про їхні стосунки розповідати (наприклад, сам Шинкарук як ваш науковий керівник, чи інші колеги).*

Є. П.: Про їх особисті стосунки я нічого не можу сказати. У кожному разі, я не чув, щоб вони десь були в незгоді, хоч і мали різні погляди на діалектичну логіку. Якщо не помиляюсь, на відомій дискусії з приводу книги Копніна «Діалектика як логіка» Шинкарук виступив на підтримку автора. Окрім цього, наскільки мені відомо, перед від'їздом до Москви Павло Васильович саме Шинкарука запропонував на своє місце. Думаю, вони з повагою ставились один до одного.

Я. Д.: *Отже, серед найяскравіших викладачів ви згадали Шинкарука і Копніна. Можливо, вам запам'яталися чимось неординарним ще якісь викладачі 50-х – початку 60-х? У різних спогадах про ці часи (зокрема, і в нашій розмові) найчастіше можна почути імена Миколи Овандера, Миколи Шлепакова, Олександра Раєвського,*

Федора Москаленка, Івана Підгрушного, Володимира Танчера, Євгена Федоренка, Федора Байкіна, Володимира Дмитриченка, Людмили Марисової, Павла Курочкіна, Анастасії Пашкової, Миколи Третяка, В'ячеслава Кудіна. Не рідкісними є негативні спогади про Федора Єневича, хоч він і був професором. Саме він з 1958 року очолював кафедру філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук. Можливо, вам пригадується ще хтось із «консерваторів» з цього Інституту?

Є. П.: З названих вами викладачів у нас проводили заняття Шлепаков, Раєвський, Танчер, Федоренко, Дмитриченко, Пашкова, Кудін, Третяк. Крім них – Василь Павлов, Анатолій Петрусенко, Юрій Савельєв. Про більшість із них я вже згадував. Після Шинкарука і Копніна, найбільший вплив на наше становлення справив Павлов. Він читав на першому курсі логіку і, як мені здається, зробив дуже багато, щоби підготувати нас до сприйняття інших філософських дисциплін.

Добре враження справили лекції Раєвського, але більшість із нас не надто цікавилися психологією. Із зовнішнім блиском проводив лекції Кудін. Але після їх аналізу ми доходили висновку, що фактично нічого особливого не дізнались. Дмитриченко був гарною людиною, ставився до нас добре, але належного знання грецької філософії ми не отримали. Суть ідей Платона я зрозумів тільки в аспірантурі. Популярністю користувався Петрусенко, але свої лекції з діалектичного матеріалізму він зводив до викладу останніх досягнень атомної фізики. Що таке електрони, позитрони та формулу $E=mc^2$ ми запам'ятали на все життя. Філософії там було дуже мало. Пашкова читала середньовічну й частково новочасну філософію (Декарт, Спіноза). На жаль, враження з роками втратилось, хоча як людина вона була до нас дуже прихильна. Третяк читав у нас спецкурс, здається, з логіки «Капіталу». Ми знали, що його поважав Шинкарук, але на нас особливого враження він не справив. Можливо, через вади мови.

Із викладачами Інституту підвищення кваліфікації нам, дякувати богу, не довелося стикатись.

Я. Г.: *У спогадах Вілена Горського, який закінчив факультет у 1954 році, знаходимо захоплення викладацьким талантом Шинкарука, схоже на ваше. Якщо Шинкарук так вирізнявся, це означало, що він був неймовірно талановитий чи що оточення, м'яко кажучи, – ослабким?*

Адже Горський, що славився толерантністю і добротою, в інтерв'ю Тетяні Чайці висловлюється доволі категорично. На питання, чи існували для його курсу філософські авторитети, він чітко відповідає: «З викладачів – ні. Вони були викладачами, ми навчалися, зубрили те, що нам сказано, по-учнівськи копіювали. Перший, хто справив на нас людське враження, був Шинкарук». І виявилось, що вразив він п. Вілена і його однокурсників «тим, що, прийшовши до нас на семінар з Гегеля, він зажадав від нас і продемонстрував сам знання самого Гегеля»⁷. За словами Горського, навчання будувалося так, що треба було Гегеля знати лише тією мірою, якою його цитував Ленін! Тексти задавалися, але на практиці їх ніхто не вимагав. Тому висновок Горського, який був відмінником, звучить досить сумно: можна було навчатися й мати самі «п'ятірки», немовби проходячи крізь філософію, «анітрохи її не заторкуючи»⁸. Чи стикалися ви, вступивши за чотири роки після випуску Горського, із подібними навчальними практиками? Адже ключові особи серед викладачів у ваш час, здається, не надто змінилися (звісно, якщо не враховувати появи Копніна).

⁷ Див.: [Чайка 2014: 122]. – Прим. ред.

⁸ Див.: [ibid.: 123]. – Прим. ред.

Є. П.: Мабуть склад викладачів, усе ж таки, змінився. Ні Овандера, ні Аветисяна, ні Москаленка, ні Підгрушного в нас не було, а викладачів типу Байкіна, Курочкина до викладання філософам не залучали. Усе ж, Петрусенка не порівняти з цими останніми – він був набагато кращим. Що стосується стилю викладання, то деяке знання джерел вимагали і до Шинкарука. Якщо зі старогрецької філософії пам'ятаю конспектування тільки досократиків і уривків із творів Арістотеля і Платона (самі твори взагалі було важко знайти), то, вивчаючи Новий час, конспектували Бейкона, Декарта. А на заняттях Шинкарука конспектування праць класиків німецької філософії було правом. Не всіх, звичайно. Пригадую, як конспектував «Пролегомени» Канта, «Феноменологію духу» Гегеля тощо.

Хоча будь-яке вивчення історії філософії – це біг «галопом по Європам», не можна все охопити, потрібна певна спеціалізація за періодами й навіть за мислителями. Але я вважаю, що нам дали непогане знання новочасної й німецької класичної філософії. Старогрецька й середньовічна – не зовсім задовільно. Зі сучасної ми прослухали, можливо, дещо не зовсім упорядкований, але цікавий спецкурс молодого Ігоря Бичка, де вперше почули про феноменологію Гусерля. (Про екзистенціалізм на той час уже з'явилася певна література).

Я. Г.: У ваш час на факультеті вже мав викладати Валерій Босенко. Чи навчав він вас? Якщо так, то поділіться своїми враженнями від його курсу.

Є. П.: На щастя, Босенко в нас не викладав. Як склалось у мене враження після прочитання його монографії з діалектики, там більше пози, зовнішнього блиску, слів, ніж думки й філософії. Ми аспірантами читали її перед сном для розваги. Його діалектика нагадувала софістику. Але на студентів молодших курсів він міг справляти добре враження.

В. А.: Можливо, варто пригадати ще когось із людей, з якими вам довелося спілкуватися?

Є. П.: Кого ще я міг би пригадати з філософів? Можу згадати старше покоління, з яким я познайомився, коли працював у Інституті філософії. Вадим Іванов дуже цікаві думки про досвід висловлював. Певною мірою, він продовжував думки Копніна. Олександр Яценко справив на мене гарне враження як філософ, відкритий до нових ідей. Ніна Поліщук, колега по відділу зарубіжної філософії, зуміла достойно пройти непростий шлях від так званого критика зарубіжної філософії до досвідченого фахівця з прагматизму – провідної філософської течії США.

Про Булатова-студента я вже згадував. На жаль, його філософські праці, як і більшість праць нашої філософії 60–90-х рр. – це в значній мірі «холостий постріл». Бо розуми, які повинні були працювати на розвиток якихось ідей, цікавих для сучасності, були витрачені по суті марно. Філософія Гегеля в другій половині ХХ ст. не могла відповісти на актуальні проблеми часу. Булатов не вийшов на проблематику екзистенціалізму й неопозитивізму, сучасні філософські проблеми залишилися поза сферою його інтересу. Проте його праці дуже грамотні, строго логічні. Відчувається, що за кожним словом стоїть поняття, насичене змістом. Таке нечасто серед філософів буває. Булатова я вважаю одним із найкращих умів цього молодого покоління. До речі, його докторську дисертацію, присвячену лєнінській концепції діалектики, у Москві десь років зо два не пропускали, бо про Леніна мав право писати тільки філософ з Москви. Усім іншим «доторкатися до святині» було зась.

З молодшого покоління філософів я тісно спілкувався з Віталієм Ляхом, Євгеном Бистрицьким, Анатолієм Єрмоленком, що працювали в Інституті філософії. Об'єднувало те, що ми досліджували зарубіжну філософію. У багатьох із тих, хто тоді працював у цій сфері, я був офіційним опонентом при захистах дисертацій. Приваблює те, що багато хто з них бере активну участь у суспільно-політичному житті країни. Це прообраз нашої майбутньої інтелектуальної еліти. При роботі в межах Феноменологічного товариства й над перекладацькими проектами тісно контактував із університетськими філософами Вахтангом Кебуладзе, Андрієм Богачовим, Михайлом Бойченком.

В. А.: *Принагідно до цього питання, невеличкий ліричний відступ. Ви кажете, що Булатов досліджував Гегеля, і, на вашу думку, це була не дуже актуальна в ті часи проблематика. Чи могли б ви сказати, що й зараз ця проблематика не досить актуальна для українського дослідницького контексту? Чи варто, на вашу думку, цією проблематикою займатися зараз? Адже наразі ми спостерігаємо чи не ренесанс світових гегелезнавчих студій. Та й у нас децю є. Наприклад, маємо виправлену версію перекладу вступу до «Феноменології духу», опубліковану Іваном Іващенко, Гегелю іноді присвячені цікаві доповіді на конференціях. Тобто українські дослідники, зокрема – молоді, опікуються цим питанням. Чи є сенс в їхніх зусиллях?*

Є. П.: Справа в тому, що Шинкарук, Булатов і низка інших філософів того часу досліджували Гегеля, не виходячи за рамки, поставлені марксизмом. Вони не порушували нових актуальних проблем, початки яких можна знайти в Гегеля. Це типові пояснення Гегеля. Тут немає філософії, яка б відповідала на виклики часу. Анатолій Лой також займається Гегелем. Але він ставить ті проблеми, які пройшли повз увагу марксистської філософії, проблеми, актуальні для розуміння сучасного суспільства. Досліджувати можна будь-якого філософа минулих часів. Але це дослідження має дати або нове трактування його вчення, або ж виокремлювати в ньому ідеї, які набули актуальності в сучасну добу.

Тому я вважаю, що займатися Гегелем можна, але він не повинен бути пріоритетом для всіх. Не всі студенти повинні перейматися Гегелем. У наш час фактично вся інтелектуальна енергія була спрямована на засвоєння Гегелевого спадку. Повинен бути широкий спектр можливих спрямувань філософського інтересу студентів. У цьому й заслуга демократії – вона дає можливість займатися будь-якими проблемами. У нас було так: у музиці – Бетховен, Моцарт, у живописі – Рафаель і Рембрандт, у філософії – Маркс, Енгельс, Ленін. Не було широкого погляду. Я вважаю, що сучасним студентам можна тільки позаздрити в тому плані, що вони не в полоні цього догматизму, коли одна школа вважається істинною, а всі інші – ні. А що, Кант не актуальний? На Заході точаться дискусії щодо його філософії і зараз. І кантознавчі школи, і кантознавчі студії існують. Але, вибачте, це, усе ж, не ті школи, які «задають клімат» філософії в наш час. Є так звана сучасна філософія, яка порушує сучасні проблеми, а є історія філософії, яка досліджує проблеми, що хвилювали мислителів у минулому. Ці дослідження можуть якоюсь мірою бути актуальними, але не вони створюють образ сучасної філософії.

Загальні міркування щодо Відлиги

В. А.: *Ви уже висловлювалися щодо Відлиги, але хотілось би почути ваші думки щодо цього періоду загалом. Цей час першої, так би мовити, «вольницьї» асоціюється в масовій свідомості з лібералізацією життя, «хрущівками», новим кіно, науковими досягненнями, Гагаріном, Солженіциним тощо...*

Є. П.: Ми були поглинуті німецькою класичною філософією і працями Маркса та Енгельса. Це була для нас квінтесенція смислу. Відверто кажучи, група людей, до якої належав я, чимось за межами цієї філософії особливо не цікавилася.

Але ні, нас хвилювала русифікація, що відбувалася буквально на наших очах. Адже в Київському університеті, центральному університеті країни, викладання велося переважно російською мовою, тільки зрідка українською. До речі, Шинкарук, хоча політично не маніфестував себе свідомим українцем, читав лекції винятково українською, і багато зробив для формування україномовного категоріального апарату, зокрема німецької класичної філософії. Тож у цьому плані певні здобутки на ниві просування українських студій у філософії були, але в цілому відбувалася повільна русифікація. Майже в усіх вишах, за винятком, можливо, тих, що знаходилися в Західній Україні, викладання відбувалося російською. Мотивувалося це тим, що серед студентів є росіяни, казахи, грузини, що не знають української. Аналогічна ситуація була й на кафедрі філософії Академії наук. Коли я і ще один філософ поставили питання, чому б не читати аспірантам філософію українською мовою, нам відповіли, що це неможливо, бо в нас навчаються люди з інших республік.

Якими настроями запам'яталася епоха? Я б не назвав нас опозиціонерами до радянської влади, інший вектор мислення був би надто сміливим. Але ми відчували певний скепсис відносно того, чи в правильному напрямі йдемо. Тобто ми були скептично налаштовані щодо існуючого ладу. І якраз у цьому була трагедія, бо, з одного боку, як філософи, ми повинні були проголошувати перед аудиторією істинність марксизму, з іншого ж, відчували, що щось тут не складається.

Можу сказати, що вже на другому курсі я розчарувався в Леніні. Уже тоді, читаючи «Матеріалізм і емпіріокритицизм», я побачив, що там немає оригінальних думок. Автор цієї книги спирається на елементарний здоровий глузд і намагається дискутувати з філософських питань, а філософські питання виходять за рамки здорового глузду. Звичайно, якщо їх не виводити за ці рамки, то вони стають наївними. Адже, за Ленінін, як ти можеш сумніватися в існуванні світу? Ти що, ідіот якийсь? З таким підходом серйозні філософські проблеми зникають. Натомість авторитет Маркса для нас залишався непохитним. Принаймні для мене й Погорілого, особливо ранній Маркс. До цих ідей ми ставилися прихильно, а от праці Фридриха Енгельса й офіційний матеріалізм, що називався «діалектичним та історичним», сприймали критично. Я не сказав би, що зовсім опозиційно, але переважав скепсис.

Що стосується самої Відлиги, то я вважаю, що вона виявилася вимушеним кроком верхівки. Але це справді був ковток свіжого повітря, який для молодих людей, що сформувалися в ту епоху, задав інерцію на все подальше життя. Про наші досягнення того часу в галузі науки і культури можна говорити тільки на тлі того, що було в минулому. На міжнародному рівні вони виглядають дуже блідими. Навіть найбільше досягнення – політ людини в космос. Як стало відомо дещо пізніше, низка технічних ідей були запозичені в німецьких ракетників. Але не це головне. Хрущов і тодішня ідеологія пов'язали ці досягнення з перевагою соціалістичного ладу. І що ж ми побачили? Коли американці серйозно сприйняли це змагання, вони наздогнали СРСР і першими висадили своїх астронавтів на Місяць. Мислячі люди з цього зробили однозначний висновок – тягатися з капіталізмом соціалізму не до снаги.

Аспірантура

Я. Д.: *Гадаю, буде доречно зараз окреслити вашу післяуніверситетську кар'єру загалом, її основні етапи.*

Є. П.: Після закінчення історико-філософського факультету в 1963 році я два роки працював у Горлівці, в Інституті іноземних мов, і використав цей час, щоби трішки засвоїти англійську. Для цього відвідував заняття, які вів мій товариш.

У 1965 році вступив до аспірантури. Тут також вирішив приділити більше уваги англійській мові. Німецьку я знав так, що вже більш-менш вільно читав філософські тексти. Тому для підготовки кандмінімуму з мови записався на англійський курс. Кандмінімум склав на «трійку», але для мене це було важливіше, ніж п'ятірка з німецької. У подальшій роботі англійська часто ставала в пригоді.

Після аспірантури з 1968 року працював у Інституті філософії. З 1973 року перейшов працювати на кафедру філософії Академії наук, що готувала аспірантів Академії для складання кандмінімуму. На цій кафедрі працював до 1987 року. Тут я захистив докторську дисертацію і відчув, що завідувач почав убачати в мені конкурента. Довелося шукати роботу. Тоді саме починалася Перебудова. Володимир Волович, мій добрий товариш, що завідував кафедрою філософії у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, запропонував: «Женя, починаються цікаві часи, іди до нас, може, вдасться щось зробити». У Школі я попрацював три роки і зазначу, що більшість викладачів кафедри філософії брала активну участь у громадських заходах, спрямованих на розвал Союзу.

У 1991 році мені запропонували посаду завідувача кафедри філософії Київського технологічного інституту легкої промисловості (зараз Київський національний університет технологій та дизайну). На цій посаді я пропрацював 23 роки. З 2008 почав співробітництво з Інститутом культурології Національної академії мистецтв України, спершу як сумісник, а 2015 року перейшов на посаду провідного наукового співробітника.

Я. Д.: *Гадаю, важливо запитати вас про досвід викладання у провінційному інституті. Які у вас залишилися враження від тих двох років у Горлівці: від студентів, їхнього ставлення до філософії, до вас, від колег по кафедрі?*

Є. П.: Педінститут іноземних мов з'явився в Горлівці після війни. Його перевели сюди з Білої Церкви, мабуть, для окультурення шахтарського краю. Це був досить провінційний заклад, без жодного професора, кандидатів наук можна було порахувати на пальцях. З викладачів виділялися три особи: Масюкевич (у пам'яті залишилося лише прізвище) – ерудований мовознавець, викладав ще в Білій Церкві, розмовляв українською, подекували навіть, що він «притягався» (до відповідальності з політичних мотивів); Марина, викладачка латини, закінчила Київський університет; і викладач англійської, лєнінградець, який пережив блокаду. З ними було цікаво спілкуватися.

Виш мав два факультети – англійської і французької мови. Усі розміщувалися в одному п'ятиповерховому типовому шкільному будинку. Студентство – переважно дівчата, у групі – один-два хлопці. Мене одразу ж навантажили двома лекційними потоками, хоча за правилами лекції мають читати принаймні старші викладачі. Довелося негайно готувати курс лекцій. Не знаю, що залишилося в головах моїх студентів... Я дуже старався, та лише після кількох семінарських занять зрозумів, що потрібно спускатися з вершин філософії до рівня свідомості вчорашніх школярів. Так вони вчилися, і я разом з ними вчився. Не шкодую, що мені довелося одразу ж прийняти таке навантаження.

Про ставлення студентів до філософії в мене залишилися непогані враження. Гадаю, моє вболівання за їхні знання знаходило в них відгук. Пригадую такий випадок. Прийшов до мене на лекцію завідувач кафедри, викладач історії КПРС, і почув фразу, що марксистська філософія уже по суті є не ідеологією, а наукою. Я повторив думку Маркса. Але він же знав, що Ленін однозначно називав марксизм ідеологією. Будучи людиною, далекою від цих софізмів марксизму, він заявив на кафедрі, що я проповідую ревізіонізм тощо. На щастя, знайшовся один викладач політекономії, який розібрався в цій справі і став на мій захист. А мене саме мали приймати в партію. Збори були відкриті. Переживав страшенно, бо моя доля викладача висіла на волосині. Завідувач знову виступив зі своїми звинуваченнями. Можете уявити мій стан, коли кілька студенток виступили на мій захист, а зал підтримав їх аплодисментами. Таке не забувається.

Я. Г.: *Яким був рівень культурного життя в Горлівці, чи вистачало на це часу? Чи вдавалося вам брати участь в якихось конференціях, семінарах в інших містах? Чи не було бажання якомога швидше відбутися ці два роки і знову потрапити в центр філософського і культурного життя, нехай і «республіканського» рівня?*

Є. П.: Горлівка – місто шахтарів і хіміків. Крім нашого інституту, була ще музична школа (чи, можливо, училище) і три кінотеатри в центрі. Говорили, що в одному з кінотеатрів раніше містився театр, але він припинив свою діяльність. Був досить цікавий художній музей, якому нащадки Реріха подарували велику колекцію. Кіно було основною культурною подією міста. Зрідка відбувалися музичні концерти в музшколі. Раз відвідав оперу в Донецьку. З колегами в Донецькому педінституті, що невдовзі стане університетом, підтримував творчі зв'язки, брав участь у науковій конференції цього вишу. Що стосується планів на майбутнє, то я ще до закінчення університету вирішив: відпрацюю два роки, а далі – аспірантура. Тому про продовження роботи в Горлівці питання не стояло. Вагався тільки, куди вступати: до Москви, де розташовані бібліотеки з іноземною літературою, чи до Києва.

Я. Г.: *Поговоримо про вашу аспірантуру. Ваш вступ відбувся стандартно, чи знову, як і в 1958-му, не обійшлося без знаків долі? Науковим керівником вашої кандидатської дисертації був Володимир Шинкарук, натоді – декан філософського в Києві. Це він запросив вас із Горлівки вступати до себе аспірантом?*

Під час вступу до аспірантури (1965 рік) трапилася подія, яка й визначила мій життєвий шлях. Я вирішив вступати до Московського університету. Основною причиною було те, що в Москві, як я казав, відкривалося ширше поле для знайомства з іноземною літературою. Під час складання іспитів відчував, що в них є свої люди, яких вони намітили брати. Про це натякали і хлопці-аспіранти, з якими завів знайомство. Не пам'ятаю вже чому, але сидів я біля деканату філософського факультету МДУ, і тут повз мене проходить Володимир Іларіонович, який на той час в Київському університеті вже став деканом відновленого 1965 року філософського факультету. Я розповів йому про ситуацію, він поговорив із деканом московського факультету, виходить і каже мені: «Тобі тут нічого не світить. Бери документи про іспити, які ти склав, і їдь до нас. Нам саме не вистачає аспірантів». Ось так я потрапив до аспірантури на рідному факультеті з тими іспитами, які склав у Москві.

Шинкарук взяв мене своїм аспірантом. Спочатку я запропонував йому тему для дисертації: «Проблема суб'єкта і об'єкта у філософії Гегеля і Гусерля». Він подумав і сказав, що це занадто широка тема, як для одного дослідника. І запропонував сконцентруватися на суб'єкті і об'єкті у феноменології Гусерля. На цьому його допомога в написанні роботи по суті закінчилася. Щоправда, він ще рецензував мої статті, що

йшли до друку. Та цього було цілком досить. Він відсік те, що було зайвим, і цим дуже мені допоміг. Коли я захищав кандидатську, виступив один зі співробітників Інституту філософії і сказав, що в моїй дисертації багато матеріалу, присвяченого концепції Гусерля, але мало критики. На що Шинкарук зазначив: «Це я його так зорієнтував», і проблема була знята. Я був цілком задоволений ним як керівником, бо він не «нависав» наді мною, дав повну свободу, а де потрібно було, захищав. Вважаю, це максимум того, чого можна бажати від керівника.

В. А.: *Ви кажете, що Шинкарук не втручався у ваші самостійні наукові пошуки в цій сфері, захищав вас від підступних критиків. Утім, згідно зі спогадами його сучасників, багато кому зі студентів він відмовляв у такій самостійності, і вони опинялися в достатньо «вузьких рамцях» за його кураторства. Чим, на вашу думку, було зумовлене таке ставлення Шинкарука саме до вас? Які найяскравіші спогади маєте про час вашої аспірантури?*

Є. П.: Як я вже зазначав, Шинкарук читав у нас три чи чотири курси. Оскільки група була невеличка, він нас усіх знав. Мабуть, серед студентів я йому імпував найбільше, оскільки так трапилося, що я не підлягав військовій службі. На суботи припадало навчання на військовій кафедрі, а я від нього був звільнений. Замість цього я сидів увесь час і студіював літературу. Спочатку читав «Феноменологію духу». Пам'ятаю, за декілька годин три сторінки пройдеш, і далі вже немає сил, адже голова розривається, поки розберешся в термінології. При цьому спочатку читаєш одну інтерпретацію, після цього інтерпретацію Куно Фішера, після неї ще інтерпретацію когось із наших мислителів. Так по кожному розділу. Складно. Швидше за все, це певною мірою посприяло тому, що я в цих проблемах дещо краще розбирався, ніж інші студенти, і, очевидно, це імпувало Шинкаруку. У мене не було такого тісного контакту з ним, як, наприклад, в Анатолія Трубенка. Вони рибу десь ловили разом навіть. Проте в плані «спілкування інтелектів», якщо можна так сказати, на інтелектуальному рівні, між нами відчувалася взаємоповага. Він був керівником курсових робіт більшості студентів 4-го курсу (це цілком логічно щодо курсових з історії філософії, адже Шинкарук викладав історико-філософські предмети). За його керівництва я отримав оцінку «відмінно».

Мабуть, усе це посприяло тому, що на тій випадковій зустрічі в Москві він одразу запропонував мені повернутися в alma mater. Характерним було також те, що взяли мене на кафедру діалектичного та історичного матеріалізму, а Шинкарук був членом кафедри історії філософії. Але, усе ж, він погодився бути моїм керівником. Як я вже казав, Володимир Іларіонович – це епоха української філософії, бо з нього починається філософія системна, вдумлива. Попри те, що вона трималася в річищі офіційної філософії, це була історія філософії, яка, усе ж, залишалася вільною від «безпосереднього» марксизму. Я маю на увазі: коли Шинкарук викладав Гегеля, там марксизму фактично ніякого не було. Він викладав саме систему Гегеля й казав: ось, дивіться, «Феноменологія духу», ось «Логіка», ось сутність, рефлексія, поняття, такі й такі проблеми. Він, досліджуючи ці переходи в Гегелевій філософії, навчав нас мислити.

Якщо Копнін розкрив перспективу філософії для фізиків, хіміків і гуманітаріїв, то Шинкарук учив мислити нас. Якщо в радянському Києві колись і почалася серйозна філософія, що будується на оперуванні категоріями, то вона почалася за Шинкарука. Думаю, ви погодитесь зі мною, що здобутки української філософії на світовій арені – мізерні. Ми поки що на широку європейську арену не виходимо. Проте, на мою думку, завдяки Шинкаруку, ми заявили про те, що ми є. Шинкарук – людина зі системним

і фундаментальним мисленням. Я дякую Богу, що на моєму шляху була така людина. Без нього ми як філософи не відбулися б.

Ставши директором Інституту філософії, він одразу запросив мене до відділу сучасної зарубіжної філософії, який саме формувався. І там я вже працював із ним безпосередньо.

В. А.: *Раніше ми вже зачіпали проблему працевлаштування після закінчення університету. Тож хотілось би запитати, які перспективи ви мали після закінчення аспірантури? Які пропозиції отримували? Можливо, це були якісь проекти всесоюзного масштабу, з можливістю переїзду до іншого міста?*

Є. П.: Коли я працював у Горлівці, житла мені ніякого не давали, я жив у гуртожитку, а потім винаймав квартиру, де жив із сім'єю. Потім, 1965-го, вступив до аспірантури.

Після завершення аспірантури, як я вже сказав, Шинкарук запропонував мені йти в Інститут філософії. Але нас розподіляло Міністерство освіти. Воно запропонувало мені поїхати до Тернополя, однак там не давали квартири (як молодому фахівцеві, мені мали надати квартиру). Потім – до Білої Церкви. Там так само із житлом було «глухо». Я взяв з обох тих місць відкріплення, щоб туди не їхати. Шинкарук радив мені не поспішати й обіцяв, зрештою, узяти до себе. Саме як я відмовився від пропозиції поїхати до Білої Церкви, а Шинкарук уже мав повну владу в Інституті філософії, я подав заявку через якийсь органи, і мені дали направлення в Інститут.

Я. Г.: *До речі, ми якось оминули тему взаємодії філософського відділення/факультету й Інституту філософії. Чи запрошували дослідників з Інституту викладати на факультеті у ваші студентські роки? Чи існували якісь форми активності, що пов'язували студентів або аспірантів університету з Інститутом і його діяльністю?*

Є. П.: На жаль, творчої взаємодії Інституту філософії з філософським відділенням практично не існувало. Можу тільки відзначити, що Ігор Бичко, який закінчив аспірантуру, здається, в Інституті, читав у нас на п'ятому курсі спецкурс зі сучасної зарубіжної філософії. Запамятався також чи то захист, чи попередня рекомендація на кафедрі діалектичного та історичного матеріалізму кандидатської дисертації Сергія Кримського, співробітника Інституту. Але це, здається, було вже під час мого навчання в аспірантурі. На тому захисті також сталася суперечка з ретроgrадами. Був тільки обмін кадрами: Бичко й Дишлевий перейшли в університет, а Шинкарук, Булатов і кілька випускників з університету перейшли в Інститут.

Я. Д.: *Як часто ви відвідували рідне село після вступу до аспірантури? Як ставилися до ваших академічних успіхів знайомі, сусіди? Чи багато хто з ваших односельців отримав у ті часи вищу освіту, здобув наукові ступені? І, до речі, коли саме ви одружились?*

Є.М. Я одружився в 1965 році, у Горлівці, якраз напередодні вступу до аспірантури. Коли з'явилася сім'я, додому їздив рідше. Але літо зазвичай проводили в Шарпанівці або в сестри в Одесі. Що стосується ставлення односельців до мого навчання, то воно було доброзичливе. У кожному разі, у книзі «Історія сіл Вінницької області» в статті, присвяченій селу Шарпанівка, ви зможете прочитати, що з нього походить такий-то кандидат філософських наук. Пізніше, коли ми з дружиною збирали вишиті рушники й сорочки, учителька мого села показала мені наш шкільний стенд, де на першому місці серед учнів, що закінчили школу, було моє фото. Зізнаюся, мені була приємною увага односельців. Щось подібне бачив і в Крижопільській СШ.

У той час майже вся молодь рушила із села в місто. Багато хто вчився, щоправда в науку не йшли. Однак із нашого села походить три генерали, один з яких був заступником Генерального прокурора України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Причепій, С., Анучіна, В., Дзюба, Я., & Горобенко, Я. (2022). Феноменологія знаків долі. Частина I. *Sententiae*, 41(2), 208-234. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.208>
- Горак, А. (2009). *Сорок сороков*. Київ: Стилос.
- Йолон, П. (2012). Особистість змінює епоху. *Філософська думка*, (5), 26-38.
- Лой, А., Давіденко, І., Мирошник, К., & Попіль, Д. (2021). Розум за «залізною завісою»: українська філософія пізнього СРСР та світова наука. *Sententiae*, 40(2), 161-183. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.161>
- Причепій, С. (2015). Слово про дорогу мені людину. In А. Найчук & С. Волковинський (ред.), *Філософська методологія в сучасній освіті (присвячена пам'яті Юришинця І. П.)*. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 19-20 листопада 2015 року (с. 11-16). Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Подільського НУ.
- Скуратівський, В. (2006). На пошану Олександрові Погорілому. *Наукові записки НаУКМА*, (49), 3-8.
- Чайка, Т. (2014). Бесіди з Віленом Горським. Філософський факультет. *Філософська думка*, (1), 111-126.

Одержано 06.02.2022

REFERENCES

- Chaika, T. (2014). Interviews with Vilen Horskyi. Philosophical faculty. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (1), 111-126.
- Gorak, A. (2009). *Sorok sorokov*. [In Russian]. Kyiv: Stylos.
- Loy, A., Davidenko, I., Myroshnyk, K., & Popil, D. (2021). The Mind behind the Iron Curtain: Ukrainian Philosophy of the Late USSR and World Science. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(2), 161-183. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.161>
- Prychepii, Y. (2015). A word about a person dear to me. In A. Naychuk & S. Volkovynskyi (Eds.), *Philosophical methodology in modern education (dedicated to the memory of I. P. Yurishynets)*. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference on November 19-20, 2015 (pp. 11-16). [In Ukrainian]. Kamianets-Podilskyi: Publishing House of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University.
- Prychepii, Y., Anuchina, V., Dziuba, Y., & Gorbenko, Y. (2022). Phenomenology of fate signs. Part I. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 41(2), 208-234. <https://doi.org/10.31649/sent41.02.208>
- Skurativskiy, V. (2006). In honor of Oleksandr Pohorilyi. [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers*, (49), 3-8.
- Yolon, P. (2012). Personality changes the epoch. [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (5), 26-38.

Received 06.02.2022

Yevhen Prychepii, Vlada Anuchina, Yana Dziuba, Yana Gorobenko

Phenomenology of fate signs. Part II

Interview of Vlada Anuchina, Yana Dziuba and Yana Gorobenko with Yevhen Prychepii.

Євген Причепій, Влада Анучіна, Яна Дзюба, Яна Горобенко

Феноменологія знаків долі. Частина II

Інтерв'ю Влади Анучіної, Яни Дзюби і Яни Горобенко з Євгеном Причепієм.

Yevhen Prychepii, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences, Leading Researcher of the Cultural Anthropology Department of the Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine (NAA of Ukraine, Kyiv).

Євген Причепій, доктор філософських наук, професор, академік Української Академії політичних наук, провід. н.с. відділу культурної антропології Інституту культурології Національної академії мистецтв України (НАМ України, Київ).

e-mail: sharapann@ukr.net

Vlada Anuchina, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Влада Анучіна, магістрантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ladaanuchina@gmail.com

Yana Dziuba, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Яна Дзюба, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ydziubaa@gmail.com

Yana Gorobenko, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Яна Горобенко, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: ivgorobenko@gmail.com
